O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI MASJIDLAR ARXITEKTURASI: SHAKLLANISHI, ME’MORIY-KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Bozorboyeva Dilshoda Bahodir qizi
Email: d1243760@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22902251

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida masjidlar arxitekturasining shakllanishi va tarixiy rivojlanish jarayoni, ularning me’moriy-rejaviy, hajmiy-fazoviy, konstruktiv hamda badiiy-bezak xususiyatlari tahlil qilinadi. Masjidlarning shakllanishiga diniy-funksional talablar bilan bir qatorda mahalliy tabiiy-iqlimiy sharoit, qurilish an’analari, shaharsozlik muhiti va badiiy-estetik qarashlarning ta’siri ko‘rib chiqiladi. Samarqand, Buxoro va Xiva tarixiy shaharlari misolida hovli, ayvon, ustunli zal, peshtoq, gumbaz, minora, mehrob va ravoq kabi elementlarning kompozitsion tizimdagi o‘rni ochib beriladi.
Kalit so‘zlar: masjid, islom me’morchiligi, me’moriy-rejaviy yechim, hajmiy-fazoviy kompozitsiya, hovli, ayvon, gumbaz, peshtoq, minora, mehrob, tarixiy muhit, O‘zbekiston.

Kirish. O‘zbekiston hududi Markaziy Osiyoning qadimiy shahar va me’moriy madaniyat markazlaridan biri bo‘lib, islom dini tarqalishi bilan shaharlarning me’moriy qiyofasida masjidlar muhim jamoat inshooti sifatida shakllangan. Masjidlar diniy vazifani bajarish bilan birga, mahalla va shahar hayotining ijtimoiy-madaniy jarayonlari bilan ham bog‘langan.

Samarqand, Buxoro va Xivaning tarixiy markazlari islom me’morchiligining turli davr va maktablarini namoyish etuvchi muhim hududlardir. UNESCO materiallarida Samarqandning Temuriylar davri rivoji, Buxoroning tarixiy markazi va Xivadagi Ichan-Qal’a Markaziy Osiyo me’morchiligining muhim meros majmualari sifatida qayd etiladi.

Masjidlar arxitekturasining shakllanishi. Masjidlarning me’moriy shakllanishida ibodat uchun mo‘ljallangan makon, qibla yo‘nalishi va jamoaviy namozni tashkil etish asosiy talablar bo‘lgan. Keyingi bosqichlarda hovli, ayvon, ustunli zal, mehrob, minbar, minora va monumental kirish kabi elementlar turli kompozitsion tizimlarda birlashgan.

O‘zbekiston hududida masjidlarning shakllanishida mahalliy qurilish materiallari va an’anaviy konstruksiyalar muhim rol o‘ynagan. Pishiq g‘isht, xom g‘isht, yog‘och, ganch va koshin kabi materiallar hududiy me’moriy maktablarning qiyofasini belgilagan.

Masjidlarning me’moriy-rejaviy tuzilishi.Masjidlarning rejaviy tuzilishini shartli ravishda hovlili, ustunli-ayvonli, gumbazli va mahalla masjidlari kabi tiplarga ajratish mumkin. Bu tasnif qat’iy tipologik chegara emas, balki asosiy fazoviy belgilarni tahlil qilish uchun qulay sxematik yondashuvdir.

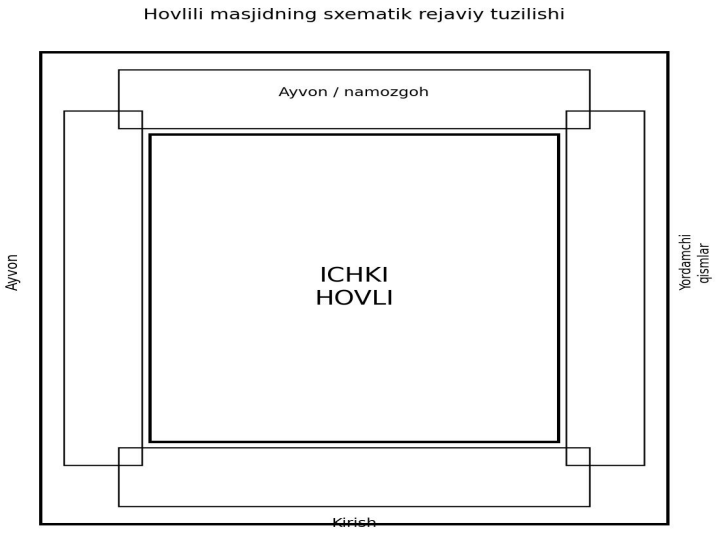

1-rasm. Hovlili masjidning me’moriy-rejaviy tuzilishi. Sxematik grafik.

Asosiy me’moriy elementlar. Masjid arxitekturasining badiiy va fazoviy yaxlitligi alohida elementlarning o‘zaro mutanosibligi orqali shakllanadi. Mehrob qibla yo‘nalishini belgilovchi asosiy ichki element, minbar xutba o‘qish uchun mo‘ljallangan maxsus qism, minora esa vertikal kompozitsion element sifatida namoyon bo‘ladi. Peshtoq, gumbaz va ravoqlar monumental kompozitsiyani kuchaytiradi.

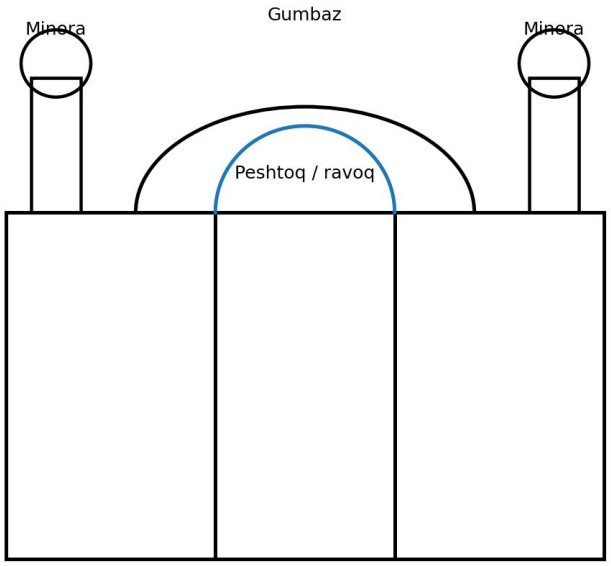

2-rasm. Masjidning asosiy me’moriy elementlari: peshtoq, ravoq, gumbaz, minora va devor. Sxematik grafik.

Me’moriy element	Asosiy vazifa
Peshtoq	Kirish qismiga monumental kompozitsion urg‘u beradi.
Gumbaz	Yopma va vertikal kompozitsion markaz.
Minora	Vertikal dominant va tarixiy-diniy

	funksiyali element.
Mehrob	Qibla yo‘nalishini belgilaydi.
Ayvon	Soyali oraliq makon va iqlimiy moslashuv elementi.
Ustun	Konstruktiv tayanch va ichki ritmni tashkil etadi.
Ravoq	Konstruktiv bog‘lanish va badiiy ritmni ta’minlaydi.

Samarqand masjidlari me’morchiligi.Samarqanddagi Bibixonim jome masjidi Temuriylar davri monumental me’morchiligining yirik namunalaridan biridir. UNESCO hujjatlarida majmuaning katta markaziy hovli, asosiy kirish peshtog‘i, minoralar, ravoqli galereyalar va gumbazli hajmlardan tashkil topgan murakkab kompozitsiyasi qayd etiladi. Mazkur yechimda markaziy o‘q va vertikal dominantlar majmuaning monumental xarakterini kuchaytiradi.

Buxoro masjidlari me’morchiligi.Buxoro tarixiy markazi Markaziy Osiyoning o‘rta asr islom shahri sifatida shakllangan me’moriy muhitlardan biridir. Mag‘oki Attori va Bolo Hovuz kabi masjidlar turli tarixiy davrlarga mansub me’moriy yechimlarni namoyon etadi. Bolo Hovuz masjidining old ayvonidagi yog‘och ustunlar va bezaklar mahalliy yog‘och me’morchiligining xarakterli jihatlarini ko‘rsatadi.

Xiva masjidlari va ustunli-ayvonli kompozitsiya. Xivaning Ichan-Qal’a tarixiy muhitida Juma masjidi ustunli ichki makonning muhim namunasi sifatida ajralib turadi. Yog‘och ustunlarning ritmik joylashuvi ichki makonning asosiy kompozitsion tizimini shakllantiradi.

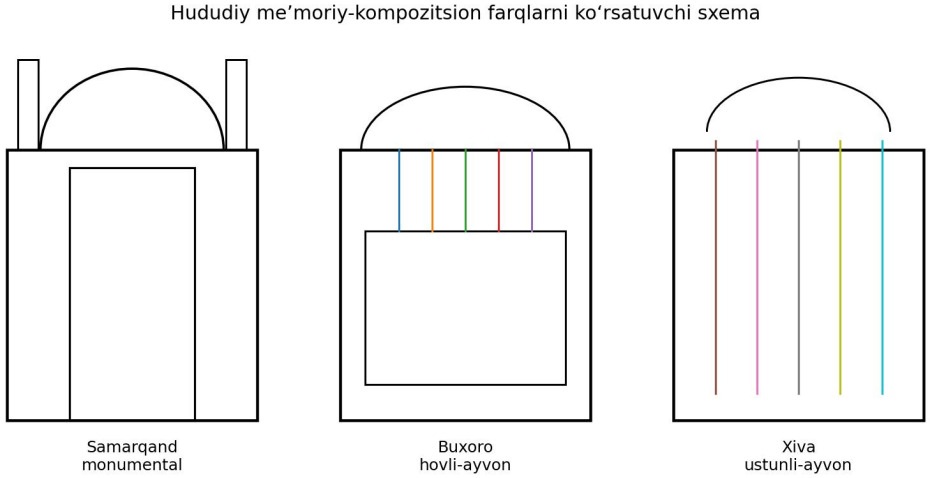

3-rasm. Samarqand, Buxoro va Xiva masjidlarining hududiy me’moriy-kompozitsion farqlarini ifodalovchi sxema.

Tabiiy-iqlimiy sharoitning ta’siri. O‘zbekiston hududining issiq va quruq iqlimi masjidlarning ochiq-yopiq fazolarini tashkil etishda muhim omil bo‘lgan. Ayvon va hovli kabi oraliq makonlar quyoshdan himoyalanish, havo almashinuvi va jamoaviy foydalanish uchun qulay sharoit yaratgan. Qalin devorlar va chuqur joylashtirilgan ochiqlar ham mikroiqlimni boshqarishga xizmat qilgan.

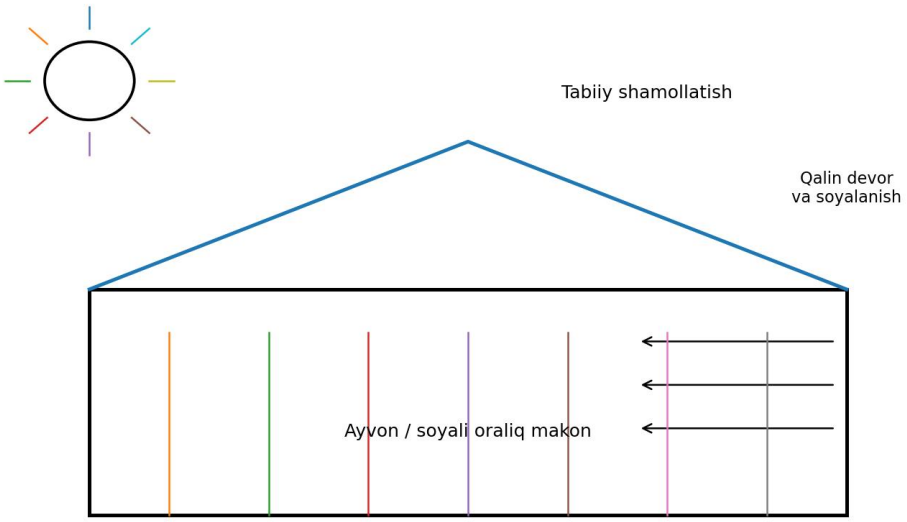

Sxematik kesim: issiq-quruq iqlimga moslashuv

4-rasm. Masjid me'morchiligida issiq-quruq iqlimga moslashuvning sxematik ifodasi.

Masjidlarni ilmiy hujjatlashtirish va grafik tiklash. Tarixiy masjidlarni ilmiy o'rganishda yozma manbalar, arxiv hujjatlari, eski fotosuratlar, arxeologik ma'lumotlar, o'lchov chizmalari va mavjud analoglar kompleks tahlil qilinishi kerak. Grafik tiklash jarayonida manbalarning ishonchlilik darajasini ajratish, saqlanib qolgan qismlarni faraziy rekonstruksiyadan farqlash va har bir grafik yechimning daliliy asosini ko'rsatish muhim.

Fotogrammetriya, 3D modellashtirish va GIS texnologiyalari tarixiy masjidlarning fazoviy tuzilishini hujjatlashtirish, elementlarini kataloglashtirish va raqamli muhitda tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. O'zbekiston hududidagi masjidlar arxitekturasi diniy-funksional talablar, mahalliy qurilish an'analari, tabiiy-iqlimiy sharoit va shaharsozlik jarayonlarining o'zaro ta'siri natijasida shakllangan ko'p qatlamli me'moriy hodisadir. Samarqand, Buxoro va Xiva misolida monumental peshtoq-gumbaz-minora tizimi, hovli-ayvon kompozitsiyasi va ustunli ichki makon kabi turli me'moriy yechimlarning rivojlanganini ko'rish mumkin.

Masjidlarni tarixiy-me'moriy meros sifatida o'rganishda ularning alohida binolik xususiyatlari bilan birga, ko'cha, mahalla, bozor, madrasa va boshqa jamoat inshootlari bilan tarixiy-makoniy aloqalarini ham hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. История искусств Узбекистана: с древнейших времен до середины девятнадцатого века. — М.: Искусство, 1965. — 688 с.
2. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. — Ташкент: Издательство художественной литературы УзССР, 1958. — 292 с.
3. Pugachenkova G.A., Rempel L.I. Очерки искусства Средней Азии. — М.: Искусство, 1982. — 288 с.
4. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. Paris: UNESCO.
5. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Bukhara. Paris: UNESCO.
6. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala. Paris: UNESCO.
7. UNESCO. Bogbonli Mosque in Itchan Kala. Paris: UNESCO.
8. Wikimedia Commons. Category: Bibi-Khanym Mosque.
9. Wikimedia Commons. File: Bukhara Bolo Haouz mosque 1.jpg.
10. Wikimedia Commons. Category: Djouma mosque (Khiva).